

Vasilij Melik

SLOVENSKI LIBERALNI TABOR IN NJEGOVO RAZPADANJE

Oznako »klerikalci in liberalci« navajajo dostikrat (upravičeno ali neupravičeno) kot bistveno karakteristiko političnih razmer na Slovenskem za dolga desetletja 19. in 20. stoletja. V takem širokem smislu, kot mu ga je dala praksa, bom v tem referatu govoril o liberalnem taboru, zavedajoč se, da gre pri tem mnogokdaj bolj za poreklo kot za nazore. Izraza »liberalen« so se dostikrat v lastnem taboru radi ogibali. Izpovedi, podobne Stritarjevi »Slovenec liberalen sem«,¹ so bile sorazmerno redke. Klerikalna stran je uporabljala besedo skoraj kot psovko, zato je bila zlasti za rabo na kmetih nepriporočljiva. Uradno se je bolj uveljavljala oznaka »napreden«, »naprednjak«, »narodno-napredna stranka«. Beseda »napreden« je imela v besedilih druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja večinoma povsem drugačen pomen, kakor pa ga ji damo danes. Vsebinsko se je liberalni tabor dostikrat označeval kot svobodomiseln, svobodoumen. Tega izraza nikakor ne smemo razumeti v smislu organizacije Svobodna misel, ki jo je proti koncu leta 1906 ustanovila v Pragi živeča skupina Slovencev in začela tudi izdajati mesečnik z istim naslovom. Kot del svetovne organizacije, ustanovljene 1880 v Bruslju, je imela Svobodna misel na svojem dnevnem redu boj proti klerikalizmu, pa tudi boj proti hierarhiji vseh konfesij, »ker vse so zavore kulturnega razvoja ter zatiralke napredka in ljudskega blagostanja.«² Svobodno misel so razumeli njeni pristaši kot sestavino »velikega mišljenjskega pokreta onega mogočnega dela človeštva, ki je prekoračilo krščansko dobo ter spe sedaj k nadaljnji stopnji razvitka.«³ Postavili so geslo »proč od Rima — ven iz cerkve«, toda ne v smislu prestopa v protestantizem, ampak za izstop sploh.⁴ Štirinajstega mednarodnega kongresa Svobodne misli v Pragi septembra 1907 se je udeležila prvič tudi slovenska delegacija z Antonom Aškercem na čelu. Aškerc je bil tudi izvoljen v častno predsedstvo in je govoril o kulturnem razvoju in stanju Slovencev.⁵ Svobodnomiselnost te skrajne vrste je bila značilna vselej le za majhen del slovenskih liberalcev. Zlasti starejše liberalne generacije, ki so bile ostre nasprotnice klerikalnih konceptov, so bile večinoma verne in so spadale v vrste katoliške cerkve; imele pa so dostikrat svoje posebne predstave o veri in cerkvi. Pozneje so se seveda ta stanja spreminjala.

¹ Josip Stritar: Zbrano delo, Prva knjiga, Ljubljana 1953, str. 182 (Dunajski soneti).

² Svobodna misel 1, str. 113.

³ Prav tam, str. 95.

⁴ Prav tam, str. 157.

⁵ Prav tam, str. 117, 134.

Liberalizem med Slovenci je imel ves čas dve glavni vrsti pristašev. Prva so bili premožnejši ljudje v mestih in na vasi. Slovenski narod se je hvalil, da predstavlja liberalna četrtnina volilcev tri četrtnine davkov.⁶ Ti bogataši so bili večinoma vodilna in odločujoča plast stranke. Velik del te plasti pa je bil politično nestabilen. To so bili ljudje, ki so predvsem želeli biti na vladi in imeti koristi od svoje politične usmeritve; ideje so jim bile pri tem sorazmerno malo važne. Nemajhen del poznejših slovenskih liberalcev na Kranjskem je stal ob koncu šestdesetih let 19. stoletja v vrstah nemškoliberalne ustavoverne vladne stranke. Ko je Taffejeva vlada priznala Kranjsko za slovensko deželo in ni več podpirala nemške stranke na njenih tleh, so prestopili v slovensko stranko in bili na njenem liberalnem krilu. Toda ob klerikalni zmagi v devetdesetih letih so mnogi med njimi zapustili liberalno zastavo, ki ni bila več perspektivna. Leta 1895 je bilo med 16 poslanci kmečke kurije kar pet nekdanjih liberalnih veljakov, ki so bili zdaj izvoljeni v kranjski deželni zbor kot klerikalni kandidati.⁷ Po mojem mnenju je treba tudi razmere na Koroškem pred prvo svetovno vojno presojati s tem premislekom. Vprašljivo je, koliko bi koroškim Slovenem pomagala domača liberalna stranka, če bi jo imeli. Ali ne bi večina kmečkih veljakov zaradi svojih koristi ostala rajši v nemškem taboru? Marsikatero nazorske skoke slovenskih liberalcev v času med obema vojnoma se da razložiti iz hlepenja po oblasti. Klerikalcem je moglo nekaj let opozicije koristiti, pri liberalcih se da o tem komaj da govoriti.

Druga vrsta pristašev liberalizma so bili idejni pristaši, ljudje, ki so bili pripravljeni za liberalne in narodne ideje tudi trpeti, ne da bi imeli od svojih nazorov materialne ali druge koristi. Med take gotovo lahko za dolgo dobo štejemo velik del inteligence, zlasti pa večino slovenskih učiteljev in učiteljic. Tudi med kmečkim prebivalstvom delež takih ljudi ni bil zanemarljiv, zlasti v času med obema vojnoma.

Liberalne ideje in liberalni ljudje se pojavljajo v slovenskem narodnem gibanju vse od njegovih začetkov naprej. Prijateljeva oznaka dobe 1848—1868 kot obdobje najprej tvornega, nato pa okorelega konservatizma gotovo ni pravilna. Leta 1848 so bili Slovenci sicer slabo organizirani in njihovo gibanje še nikakor ni bilo množično, vendar pa so v parlamentu in v časopisju ljudje liberalnih nazorov gotovo prevladovali. Trdno podlago je dobil slovenski liberalizem leta 1868, ko mu je bilo s Slovenskim narodom ustvarjeno politično glasilo. V ta čas spada tudi višek našega liberalizma, njegova najpomembnejša in najbolj pozitivna vloga v našem razvoju: organiziral je taborsko gibanje, ki je združevalo Slovence v zavzetosti za Zedinjeno Slovenijo, prav tako pa tudi v demokratični samozavesti. Take vloge ni dosegel naš liberalizem nikdar več. Mnogo razlogov za to je v tem, da se je bližina med slovenskim kmetom in slovensko gospodo, ki je obstajala v času taborov, začela kaj kmalu spreminjati v oddaljenost in tujost, da se je število širokih, v bistvu liberalnih duhovnikov začelo manjšati in da so se morali vedno bolj disciplinirano podrežati cerkvenemu političnemu vodstvu, da Taaffejeva doba, ko je bila slovenska stranka del vladne večine, pa tudi njen ujetnik, ni bila ugodna za priljubljeno politiko itd. V dobi sloge od 1876 do devetdesetih let je liberalni

⁶ Slovenski narod 19. oktobra 1910.

⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 269.

tabor razpolagal z veliko močjo. Nekako na pol si je s klerikalnim taborom delil vodstvo slovenske politike in vodilna mesta v njej. V kulturi je povsem prevladoval. Vseh svojih liberalnih idej sicer ni vselej javno oznanjal, vendarle pa ne zasluži, da bi ga imenovali kriptomoliberalnega, saj ni bil tajen ali skrit ampak dobro viden in jasen. Množične opore razen v mestih ni imel. V deželah s slabo razvito industrijo, kakor so bile naše, je mogel uspevati v kmečki kuriji le ob omejeni in indirektni volilni pravici z majhno volilno udeležbo (10—20 %). Le tu so prišli kmečki veljaki do izraza. Klerikalnih akcij so se liberalci bali, zato so se krčevito držali sloge in so poskušali kar najmanj odgovarjati na klerikalne izzive, računajoč pri tem tudi na popularnost sloge. Klerikalna stranka si je z združno in drugo dejavnostjo pridobila srednjega in malega kmeta, začela razglašati demokratična načela in spravila množice na volišča.

Ko se je torej liberalni tabor konstituiral kot Narodno napredna stranka, je imel svojo zlato dobo že za seboj. Začel se je proces razpadanja, ki je značilen za čas od začetka 20. stoletja pa do druge svetovne vojne. Za ves ta čas je značilna šibkost liberalnega tabora in vseh struj, ki so iz njega izšle. Na Slovenskem se industrija ni razvijala dovolj hitro in močno. Ena od posledic tega je bila prevlada kmečkega prebivalstva, ki ga je bilo leta 1910 še dve tretjini, leta 1931 pa 60 %.⁸ Politično je to pomenilo prevlado Slovenske ljudske stranke, za katero je glasovala razen na volitvah v konstituanto absolutna večina vseh volilnih udeležencev in 39—43 % volilnih upravičencev.⁹ Tako neklerikalne meščanske kot delavske stranke so imele znatno manj pomembno vlogo. Liberalni tabor je štel na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16 % volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače: 17 % leta 1927, 18 % leta 1923. Precej večji odstotek glasov leta 1920 in 1925 (25 %) je pripisati uspehu kmečkih strank.

Proces razpadanja liberalnega tabora na stranke in struje se je kazal v uporuh narodno radikalne mladine proti Narodno napredni stranki, v prehodu dela demokratične inteligence v socialistične vrste, z jugoslovanskimi nacionalisti prepородovci, v nastajanju dveh posebnih liberalno usmerjenih strank, delavske in kmečke, deloma že pred prvo svetovno vojno, zlasti pa še po njej, ko sta bili ustanovljeni Narodno socialistična stranka in Samostojna kmetijska stranka, v nastajanju različnih strank in skupin (mnogih od teh v povezavi z različnimi srbskimi strankami) v dvajsetih letih, v številnih novih strankah in skupinah v drugi polovici tridesetih let. Sem in tja so ta proces razpadanja prekinjala tudi spajanja in združevanja. Kar se tiče volitev, je v dvajsetih letih samostojno nastopanje narodno socialistične stranke zgodaj omagalo, medtem ko je kmečko gibanje ohranilo svojo živost, vedno bolj pa se je krepila glavna meščanska liberalna grupacija, vključena do leta 1924 v Davidovićevo Demokratsko stranko, po letu 1924 pa v Pribičevičevo Samostojno demokratsko stranko. Kadar govorimo kar o liberalni stranki, imamo v mislih to grupacijo in njeno glasilo Jutro. Na volitvah v konstituanto je imela samo 12 288 glasov, leta 1927 pa je v povezavi z različnimi drugimi skupinami zbrala 27 460 glasov, torej

⁸ Anton Melik: Slovenija, I, 2. zvezek, Ljubljana 1936, str. 527, 529.

⁹ Volilni rezultati so za leto 1920 povzeti po razpravi V. Melik: Izidi volitev v konstituanto 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962), za leta 1923, 1925, 1927 pa izračunani po objavah v Uradnem listu pokrajinske uprave za Slovenijo oziroma ljubljanske in mariborske oblasti.

večino (58 %) vseh liberalnih glasov. V tridesetih letih se je moč te stranke začela znova osipati.

Misel o enem jugoslovanskem narodu se je širila pred prvo svetovno vojno med vsemi strankami in je imela predvsem manifestativen značaj. Po nastanku Jugoslavije se liberalna stranka ni odločila samo za en narod, ampak tudi za centralizem. Deloma si je nastanek takih idej pri iskrenih demokratičnih ljudeh mogoče razložiti tudi na lep način. Želja po centralizmu in popolnem izenačenju je mogla izvirati tudi iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne takorekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje. Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost takih idej. Toda za liberalno stranko to ni bilo važno. Njej je šlo za oblast, njeno usmeritev je vodil strah pred klerikalizmom. V avtonomni Sloveniji bi imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino, zato je bila liberalna stranka proti avtonomiji. Liberalna stranka je skušala razširjati teorijo, da so klerikalci v bistvu protijugoslovanski avstrijakanti, da so le liberalci res jugoslovansko usmerjeni, da so le liberalci pravi državotvorni in zanesljivi elementi. V zvezi s tem je večkrat poudarjala, da nimamo Slovenci in Hrvati za nastanek Jugoslavije nobenih ali skoraj nobenih zaslug, da so bili Srbi naši osvoboditelji. Težnje po avtonomiji je prikazovala kot separatizem, še več kot to, dostikrat je proglašala vsako poudarjanje slovenskih potreb ali posebnosti kot negativno. Taki in podobni koncepti so se menjavali, gotovo so bili najostrejši v času Pribičevičevega centralizma v dvajsetih letih in v času režima JNS v tridesetih letih.

Pri nekaterih jugoslovanskih nacionalistih se je začelo ob občutku lastne nemoči in nevere v demokracijo dokaj zgodaj pojavljati občudovanje Mussolinija kot rešitelja Italije in navdušenje za fašistične metode. Tako je bilo z Orjuno, ki je nastopila v imenu Nacije proti črni in rdeči internacionali, proti tujcem v državi in za organiziranje zasužnjenih bratov onstran državne meje, za veliki dan osvobojenja (kar naj bi pomenilo tudi boj proti italijanskemu fašizmu).¹⁰ Pozneje so se porajala še različna podobna gibanja.

Nasprotniki centralizma in unitarizma so se pojavljali tudi v liberalnem taboru že od začetka. V dvajsetih letih so se kazali politično zlasti v kmečkih strankah, v tridesetih letih pa so se razmahnilo še mnogo širše. Marsikaj, kar je bilo s te strani napisano v teh časih, kaže na povratek k pozitivnim tradicijam slovenskega liberalizma iz šestdesetih let prejšnjega stoletja.

Opozicijski kandidati na kmetih že pred prvo svetovno vojno niso hoteli veljati za liberalne, ampak samo za zastopnike kmečkih interesov in so večinoma nastopali kot samostojni kmečki kandidati pod geslom kmet za kmeta. Ustanavljali so kmečke organizacije in pripravljali ustanovitev posebne stranke. Do take kratkotrajne agrarne stranke je tudi prišlo leta 1907 na Goriškem, pa tudi ponekod na Kranjskem, na primer na Notranjskem. Po prvi svetovni vojni je bila sredi leta 1919 ustanovljena Samostojna kmetijska stranka, ki je na volitvah v konstituantno s 33 000 glasovi postala najmočnejša neklerikalna stranka. Ob njenem začetku so jo imeli za stranko kmečkih veljakov, na volitvah pa se je ogrel zanjo dokaj širok in socialno pester krog kmečkih volilcev. Samo-

¹⁰ Orjuna 1. januarja 1923, 1. aprila 1923.

stojneži so prestregli srčno kri slovenskega kmeta, toda »namesto v kelih zlat, natočili so jo v korito sebičnosti«, kakor se je pesniško izrazil Anton Novačan, ko je Samostojna kmetijska stranka prestopila v vladni tabor in edina od vseh kmečkih strank v državi glasovala za vidovdansko ustavo.¹¹ Zdaj so nastajale še druge kmečke stranke. Že iz njihovih imen, iz pogostega pridevka »republikanski«, vidimo, da se je med kmečkimi ljudmi širilo veliko nezadovoljstvo s stanjem in ureditvijo v državi. Zelo mnogo je bilo povezav z Radičevim gibanjem. Tako smo imeli Slovensko republikansko stranko (1922), Slovensko kmečko republikansko stranko (1923), Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (1924), Kmečko republikansko stranko (1925), Zvezo slovenskega kmetijskega ljudstva (1925), Slovensko kmetško stranko (1926), Slovensko kmečko gibanje (1935), Slovensko kmečko delavsko gibanje (1936) in še druge. Mešali so se koncepti in interesi. V dvajsetih letih se je razvijala interesantna posebna kmečka ideologija, ki je sanjala o kmetu, ki da bo prišel na oblast in prinesel svetu pravo pot iz težav, ki jih ne moreta rešiti ne kapitalizem (liberalizem) ne socializem (komunizem).¹² Desne struje kmečkih strank in gibanj so se rade povezovale z vlado, tako v parlamentarizmu dvajsetih let kot pozneje za časa diktature in oktroirane ustavnosti. Leve struje so bile v opoziciji in so odražale nezadovoljstvo in vrenje med kmeti. Svoj višek so dosegle kmečke stranke na volitvah leta 1925 s 35 261 glasovi; leta 1927 pa so kljub temu, da so nastopile združene v eno listo, doživele težek poraz, vsega skupaj 14 476 glasov.

Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.

¹¹ Republikanec, 2. decembra 1922.

¹² Več o tem v razpravi V. Melik: Kmečko vprašanje v evropskem in panonskem prostoru v času 1919—1929 (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij, Modinci 1981, 13. zvezek, Maribor 1981).

Zusammenfassung

DAS SLOVENISCHE LIBERALE LAGER UND SEIN VERFALL

Der Autor analysiert das slovenische liberale Lager von seinen Anfängen bis zum Jahre 1941 und konstatiert, daß sich seine Anhängerschaft in zwei Gruppen einteilen läßt: 1. die städtische und ländliche Schicht der Wohlhabenden und 2. die ideellen Anhänger, das heißt einen großen Teil der Intelligenz und der Lehrerschaft. Seinen Höhepunkt erreichte der Liberalismus Ende der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts, der Verfallsprozeß setzte aber schon mit der Gründung der liberalen Nationalen Fortschrittspartei (Narodno napredna stranka) ein. Er manifestierte sich im Abwandern eines Teiles der Intelligenz zu den Sozialisten, und nach dem Jahre 1918 in der Entstehung der Arbeiterpartei und einer liberalen Bauernpartei. Nach der Gründung Jugoslawiens entschieden sich die slovenischen Liberalen aus Angst vor der absoluten Vorherrschaft der klerikalen Partei für den Zentralismus. Zu Beginn des 2. Weltkrieges gab es kein liberales Lager mehr, wohl aber eine Reihe von Parteien und Gruppen gemeinsamer Provenienz, jedoch mit unterschiedlichen Standpunkten zu den damals wichtigsten Fragen: zu Demokratie, Faschismus, Slovenentum, Jugoslaventum, Zentralismus, Föderalismus, Autonomismus, Arbeiterbewegung und Kommunismus.